

[Type text]

УДК: 39:303(470)"18"

DOI:10.2298/GEI1002108K

Примљено за штампу: 29.09.2010.

Марина Керимова

Институт за етнологију и антропологију

Миклухо Маклај РАН, Москва

mkerimova@yandex.ru

Етнографско програмирање у Русији у XIX веку (Састављање етнографског програма – упитника у Русији у XIX веку)

Организовање *планског и систематског* прикупљања етнографских материјала и рађање етнографског програмирања у Русији било је повезано са оснивањем Императорске академије наука, а касније – 1765. г. Императорског слободног економског друштва. Почетком XVIII века, Академија наука је опремила експедиције по Сибиру које су имале пред собом искључиво научне циљеве. За те експедиције је било састављено *упутство*, чија су многа питања била посвећена границама територија које насељавају разни народи, њиховим обичајима, обредима, језику.

Кључне речи: планско систематскоприкупљање грађе, упутство, обичаји

Најраније интересовање у Русији за проучавање географских региона, специфичности живота и обичаја појединих народа види се већ у делу као што је „Повест старих времена“, које је настало почетком XII века. У њему је живописно дат опис становника источноевропске низије. Чувено дело „Путовање за три мора“, Афанасија Никитина, које је било написано у XVI веку на основу његових личних опажања и које се одликује детаљним описом Индије, било је, у ствари, прво етнографско дело у европској средњовековној литератури.

Почетком XVIII века (у доба Петра I), Академија наука, која је била основана 1725. године, опремила је експедиције које су пред собом имале искључиво научне циљеве. Експедиција Месершмита по Сибиру, Велика Северна експедиција Милера, Хмељина, Крашењињикова имале су за циљ да открију морски пут до Америке и истраже северне обале Сибира. Као резултат ове експедиције настало је дело „Опис земље Камчатке“, Степана Крашењињикова, које је изазвало интересовање код западних на-

учника и путника. За ту експедицију је било састављено *упутство*, чија су многа питања била посвећена границама територија које насељавају разни народи, њиховим обичајима, обредима, језику. Поред тог кратког упутства, Милер и његови сапутници користили су упитник Василија Татишјева, који је био састављен 1734. године ради проучавања историје и земљописа Сибира. Највећи део питања имао је чисто етнографски карактер. Са допунама које су урађене 1737. Године, овај упитник је садржао 198 питања и био је послат у канцеларије сибирских и приволошких провинција и градова. Материјали са терена су почели да стижу у Академију наука у Петербургу.

Дакле, организовање *планског и систематског* прикупљања етнографских материјала и рађање етнографског програмирања у Русији било је повезано са оснивањем Императорске академије наука, а касније – 1765. г. – Императорског слободног економског друштва. Прва анкета коју је 1765. г. Императорско слободно економско друштво разаслало по територији целе Русије тицала се економских проблема везаних за земљорадњу у разним губернијама, али су у њу била укључена и друга питања која су се односила на етнографију (о производњи, народним вашарима, занатима, пољопривреди, риболову, сточарству).

Оснивањем 1835. године катедри за историју и књижевност словенских дијалеката и појавом научника-слависта на главним руским универзитетима у Москви, Санкт Петербургу, Казању, Харкову, настала је потреба за проучавањем других словенских народа. Предавач на Катедри за славистику Универзитета у Санкт Петербургу – Петар Прејс путовао је у периоду од 1839. г. до 1842. г. по другим словенским земљама. Припремајући се за путовање, он је сачинио за то време уникатан програм-упитник, који је био састављен од 8 делова и који је садржао 167 питања. Сто осам питања из тог програма односило се на етничку историју, домаћинство, занате, трговину, управу, породични и друштвени живот, народна веровања, митологију Срба, Црногораца, Хрвата и Словенаца. Петар Прејс је умро када је имао 36 година, не успевши да објави свој програм. Рукопис програма се данас чува у архиви Академије наука у Санкт Петербургу.

Идеја о потреби да се направе специјални етнографски програми за прикупљање материјала по различитим питањима развоја друштвеног живота, свакодневног живота, обреда и обичаја становништва Руске империје везана је за оснивање *Императорског руског географског друштва* 1845. Године, и нарочито Етнографског одељења које је настало у оквиру тог друштва. На челу Етнографског одељења био је антрополог К. М. Бер, а од 1848. г. – и познати публициста, историчар књижевности и етнограф Н. И. Надеждин (који се, између осталог, дружио са В. Карацићем и заједно са њим путовао 1841. г. по Истри, Хрватској, Славонији, Далмацији, Црној Гори и Србији). Ови научници су схватили колико је важно и нужно да се направе програми на основу којих би се могло вршити успешно планирање конкретне научне делатности Етнографског одељења – ка-

ко у центру, тако и на терену. Због тога је било предвиђено да се рад обавља у неколико праваца: организовање рада везано за сакупљање важних етнографских материјала, њихова обрада и проучавање, као и објављивање програма у издањима Руског географског друштва. У оквиру тог друштва постојало је неколико специјалних издања у којима су били штампани, између осталог, и етнографски материјали који су стизали као одговор на упитнике разаслате по целој Русији. Ово друштво је 1847. г. у све регионе Руске империје послало циркуларно писмо са препорукама програма за прикупљање етнографских података. Почев од 1850. г. (до тог времена је већ било стигло 600 монографија са описима), а ради прегледања и проучавања материјала који су били послати са терена, били су ангажовани Н. И. Надеждин и К. Д. Кавелин. Програм који је 1852. г. сачинио Надеждин био је приложен уз „Зборник упутстава за камчатску експедицију коју је извршило Руско географско друштво“.

У серији „Етнографски зборници“, од 1853. г. била је објављивана најбоља грађа. Друштво је имало првенствени задатак да проучава Русе, Украјинце, Белорусе и становнике Литванске губерније. Крајем педесетих година почели су да се појављују чланци и о свим великим етносима и етничким групама, као и о посебним етнографским темама и проблемима. У периоду од 1860. до 1890, сарадници и дописници Етнографског одељења Руског географског друштва проширили су проблематику програма, нарочито издвајајући у њима грађанско и кривично право, развој сеоске општине, облике породично-брачних односа и њихове промене. Промена историјске ситуације у Русији после укидања кметства диктирала је проучавање правних обичаја и измена које су у вези са тим настале међу сеоским становништвом. Нова питања – сеоска управа и појава органа самоуправе, нова специфика у вођењу судских процеса и нове конфликтне ситуације – тражила су да буду брзо решена.

Историчар права Н. В. Калачов, који је руководио Етнографским одељењем Руског географског друштва, представио је 1864. г. нови „Програм за прикупљање народних правних обичаја“. Одјек је био огroman: програм су одштампале „Губернијске новости“ у 23 руске губерније, што је био знак да Руси имају потребу да знају како народ схвата право.

Значајни резултати у развоју састављања програма били су постигнути у периоду од 1870. до 1890. В. Н. Мајнов, П. А. Матвејев, Г. Н. Потањин, Н. Ф. Сумцов, П. С. Јефименко и други чланови Руског географског друштва сачинили су многобројне програме. Били су објављени „Програм за прикупљање народних правних обичаја“, са чланком који је уз њега био приложен – „О правним обичајима Бугара“, као и „Програм о обичајном праву Бурјата“. После програма о народним правним обичајима изашао је „Зборник народних правних обичаја“ (Санкт Петербург, 1878), у који су ушли чланци познатих руских етнографа (П. С. Јефименка, А. Ј. Ефименка, П. А. Матвејева, Н. А. Кострова, И. Ј. Фојницког), који су садржали како општа питања обичајног права тако и индивидуалне проблеме. Уз по-

моћ Сибирског одељења Императорског руског географског друштва, био је издат програм о проучавању народног епоса код народа Северног Сибира (Санкт-Петербург, 1880). Такође је био објављен „Програм прикупљања етнографских података о сеоском становништву Харковске губерније“ и „Програм за описивање сеоског становништва Харковске губерније“.

Од Руског географског друштва „штафету“ успешног састављања етнографских програма и њихове реализације преузима 1867. године Етнографско одељење Императорског друштва љубитеља природних наука, антропологије и етнографије на Московском универзитету, на чије чело је стао историчар-слависта Нил Попов, а од 1881. г. – филолог и етнограф Всеволод Милер. Издања тог друштва – „Вести“, „Радови“, Етнографско одељења, часопис „Етнографски преглед“, као и многи други општеруски часописи крајем 60-их година XIX века заинтересовани су за нове програме и етнографске радове који су објављивани у Москви, Петербургу и регионалним етнографским одељењима Друштва.

Ово друштво у свом часопису „Етнографски преглед“ (ЕП), крајем XIX и почетком XX века, објављује многобројне програме–упитнике који се односе на теме везане за народни живот, веровања, народне уметности, фолклор. На иницијативу професора Московског универзитета Всеволода Милера састављен је „Програм за прикупљање етнографских података“, који је сачинило Етнографско одељење Императорског друштва љубитеља природних наука, антропологије и етнографије (Москва, 1887). У припреми тог програма активно су учествовали Ј. И. Јакушкин, М. Н. Харузин и Н. Ј. Јанчук. Програм је био састављен од 10 делова који су се односили на етничку историју, етнониме, антрополошке податке, становање, одећу, храну, свакодневни живот, брачно-породичне односе, веровања, језик, фолклор. Интересантни су следећи програми-упитници које је издало то друштво: „Положај старца неспособних за рад у првобитном друштву“ (Етнографски преглед, 1889, бр. 1), анкета за прикупљање података о одећи сеоског становништва Русије (Етнографски преглед, 1890, бр. 2), програм за проучавање народног луткарског позоришта (Перетц, Етнографски преглед, 1897, бр. 2), и томе слично. Осим програма-упитника који су били објављени у часопису „Етнографски преглед“, у посебним издањима излази следеће: „Програм за проучавање економског живота сељака“, Анучина Д. Н. (Самара, 1874), „Програм за сакупљање народних ускршњих јаја“, Сумцова Н. Ф. (1889), и многи други.

На крају XIX века, приватна Етнографска канцеларија Вјачеслава Н. Тењишева (1897-1901) много је допринела развоју састављања етнографских програма у Русији. Ову канцеларију је 1897. г. основао кнез Тењишев, у Русији познати власник и акционар великих фабрика. Канцеларија је у све губерније слала анкете у којима су се налазила питања о практично свим аспектима живота сеоског становништва. Исте те 1897. године изашао је и „Програм етнографског материјала о сељацима Централне Русије“ (Смољенск, 1897, друго издање 1898). Овај програм је био драгоцен

због типа питања која су у њега била укључена, и на основу којих је он давао могућност за свеобухватно проучавање друштвеног, свакодневног, правног и религиозног живота руских сељака. У програм су, на пример, била укључена питања о личним узајамним односима на селу, о родовима и породицама сељака, о имовинској подели у оквиру ње, општинском власништву над земљом, наслеђивању, завештањима, као и новим економским и радним законима и обичајима (радне задруге, погодба, зајам, најам, трговина, занати и друго), о физичком типу сељака, оруђу за рад и кућним потрепштинама, о грађевинама, о храни. У другом издању Програма из 1898. г. такође су даване препоруке дописницима, што је било означено у „Писму-упутству“ од 1. Априла 1898. године, које је било упућено свим члановима канцеларије који у њој нису били стално запослени. У њима је, између осталог, било наведено да, осим непосредног посматрања, треба укључивати и одговоре сељака на конкретна питања у вези са овим или оним догађајем и појавом из њиховог живота, као и копије докумената (судске пресуде, одлуке сеоских скупштина, уговоре о закупу и најму земље и др.). У дописном одељењу Канцеларије радило је 348 људи, међу којима су били представници различитих сталежа и различитог социјалног статуса: наставници, свештеници, општински службеници, сељани. За достављање грађе они су плаћани по сваком листу текста. Наравно, састав дописника мењао се у зависности од терена, менталитета становништва и других фактора. Данас се најбогатији материјали Канцеларије Тењишева чувају у архиви Руског етнографског музеја у Санкт Петербургу.

Нажалост, остао је необјављен упитник Тењишева: „Етнографска грађа о градским житељима“. Он је готово једини у историји руске етнографије који је покушао да разради методологију етнографског проучавања градске класе становништва.

Од 75 етнографских програма које су у периоду од 1864 г. до 1904 г. саставили руски научници и чланови научних друштава Москве, Петербурга и других градова Руске империје, четири програма су припадала представницима изванредне породице Харузин (три брата и сестра). Цела породица Харузин бавила се етнологијом.

Године 1886, секретар Етнографског одељења и редовни члан Империјског друштва љубитеља антропологије и етнографије Михаил Харузин објавио је програм за сакупљање грађе о правним обичајима. Програм од 335 страна текста био је подељен у 31 одељак и садржао је више од 2.000 питања. Аутор се трудио да у програму конкретизује питања односа рода и породице, обратио је пажњу и на поделу сродства и својте, на обреде братимљења, те на обичаје припадника других народа Руске империје. Принцип историзма је присутан у целокупном „Програму“: сваки приказ из живота припадника неруске националности и Руса у разним регионима посматрана је у развоју – од давне прошлости према савремености, тј. до последње четвртине XIX века.

Дакле, етнографско састављање програма у Русији имало је за циљ да посматрања на терену учини што систематичнијим и комплетнијим. Са развојем сачињавања програма почињу да се разрађују и посебни поступци и методе посматрања, обрада добијених резултата (методологија описивања, састављање картографије појава, правила бележења фолклорних дела), и много тога другог.

На крају мог рада желела бих да кажем да је састављање и издавање програма-упитника представљало подстрек не само за даље сакупљање и развој етнографских знања како у Русији, тако и ван њених граница, већ је то био и подстрек за формирање етнографије као посебне, специјалне научне области за предавање тог предмета у руским високошколским установама, пре свега на Московском универзитету.

Marina Kerimova

Ethnographic research in Russia in the 19th century

Key words: systematic data collection, handbook, customs

Systematic and structured ethnographic data collection started in Russia with the formation of the Emperor's Academy of Science and in 1765 the Emperor's Economic Society. In the beginning of the 18th century, the Academy had supported numerous expeditions and scientific research in Siberia. A handbook was introduced, with questions regarding peoples in the region, their customs, borders, languages and rituals. Later on, at the time of foundation of the Emperor's Russian geographic society, in 1845, several special ethnographic programs were formulated, with the idea to facilitate data collection about many aspects of everyday life, customs and various questions related to the exclusively Russian population of the Russian Empire. In this process, a significant role was played by the Department of Ethnography and its head, the anthropologist К.М. Бер and later on, a famous publicist, art historian and ethnographer, Н.И. Надеждин. The program suggested in 1852 by Н.И. Надеждин was incorporated in "the handbook collection for Kamtchatka expedition", undertaken by the Russian geographic society. Afterwards, many other departments and individuals had successfully continued to improve ethnographic program and design of the various data collection. For example, in the 19th century, a private ethnographic practice by prince Вјачеслав Н. Тењишев was very active, by collecting data on all life aspects among the rural population. The practice had 348 employees of various status and background. Today, the collected data and sources are being kept in the archive of the Russian Ethnographic Museum in St. Petersburg.